

УДК 2-725(477.4) "18"

В. А. Білик,
кандидат історичних наук, викладач Волинського національного університету ім. Лесі Українки

ГРЕКО-УНІАТСЬКЕ ПАРАФІЯЛЬНЕ ДУХОВЕНСТВО ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТ.: СОЦІАЛЬНЕ ПОХОДЖЕННЯ, ОСВІТА, МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

На підставі аналізу архівних матеріалів змальовано соціальний портрет греко-уніатського парафіяльного духовенства. З'ясовано, що унійні священники походили переважно з духовного стану, рідше – з міщан і збіднілої шляхти. Розкрито рівень освіти та матеріального забезпечення унійних священників у період наступу російської влади на Греко-уніатську церкву у Правобережній Україні. Проаналізовано становище так званих "безмісних" священників, які втратили парафії у зв'язку з наверненням парафіян на православ'я та "переосвяченням" храмів.

Ключові слова: Греко-уніатська церква, Луцька греко-уніатська єпархія, парафія, парафіяльне духовенство, церковний фондуш.

Греко-униатское приходское духовенство первой трети XIX в.: социальное происхождение, образование, материальное обеспечение

На основанні аналізу архівних матеріалів показано соціальний портрет греко-уніатського приходського духовенства. Определено, що греко-уніатські священники походили в основному із духовенства, реже – із міщан і обедневшої шляхти. Раскрыто уровень образования и материального обеспечения униатских священников в период наступления российской власти на Греко-униатскую церковь в Правобережной Украине. Проанализировано положение так называемых "безместных" священников, то есть тех, кто не согласился перейти на благочестие и был удален из прихода после "присоединения" прихожан к Православной церкви.

Ключевые слова: Греко-униатская церковь, Луцкая греко-униатская епархия, приход, приходское духовенство, церковный фондуш.

The Greek-uniat parish' clergy in the 30s of the XIX century: the social provenance, education and welfare

According to files the author shows in the article the social portrait of

Greek-uniat parish' clergy. It was defined that Greek-uniat priests came from clergy and from townfolk and from nobility. The great attention is paid in the article to the investigation of educational level and welfare of uniат priests in the period of approach of Russian government on Greek-uniat church in the Right bank Ukraine. It was also analyzed the position of the priests, who had no parishes. They did not agree to join the orthodox.

Key words: *Greek-uniat church, Lutsk greek-uniat diocese, parish, parish' clergy, church' support.*

Упродовж століть духовенство на українських землях користувалося повагою і шаною своїх парафіян. Саме до священника ішли вірні за порадою і допомогою, до його слів прислухалися при вирішенні спірних питань. Історично склалося так, що на частині українських земель на рубежі XVIII–XIX ст. виразником інтересів українського люду, носієм його культури, мови, звичаїв і традицій стала Унійна церква, а саме її парафіяльне духовенство. З огляду на це важливим є з'ясування матеріального становища греко-уніатського духовенства Правобережної України, його соціального походження та освітнього рівня в період, коли царська влада крок за кроком поступово обмежувала діяльність Унійної церкви, допоки остаточно її не ліквідувала у 30-х рр. XIX ст. Це дасть можливість показати, в яких умовах унійному парафіяльному духовенству доводилось виконувати свої душпастирські обов'язки.

Питання соціального походження, освіти та матеріального забезпечення греко-уніатського парафіяльного духовенства означеного періоду не стало предметом окремого наукового дослідження. Лише в узагальнюючих працях та окремих публікаціях українські історики побіжно зупиняються на висвітленні загальнокультурного рівня та з'ясуванні майнового стану унійного духовенства, його взаємовідносин з вірними та духовенством інших конфесій.

Наприклад, у монографії Н. Стоколос знаходимо деякі зауваги щодо соціального походження унійного духовенства та його роботи з парафіянами [32].

Деякі питання матеріального становища греко-уніатського парафіяльного духовенства розкрив О. Крижанівський у дослідженні, присвяченому соціально-економічному розвитку Церкви в Правобережній Україні [28]. Київська дослідниця В. Лось, висвітлюючи зміни, що відбулися у правовому становищі Луцької греко-уніатської єпархії за Олександра I, зробила висновок про відновлення майнового потенціалу Греко-уніатської церкви. Через призму висвітлення майнових конфліктів православної та греко-уніатського парафіяльного духовенства вона також показала матеріальне становище останнього [29]. Соціальний портрет унійного парафіяльного духовенства загальними штрихами змалювано у статті О. Карліної [25].

Метою запропонованої розвідки є дослідження соціального похо-

дження унійного парафіяльного духовенства Правобережної України першої третини XIX ст., з'ясування його освітнього рівня та матеріального забезпечення.

Церковнослужителі храму (парафії) склали церковний притч. До нього входили парафіяльний священик (інколи замість нього адміністратор чи коад'ютор), диякон, паламар, читець псалтиря.

Архівні матеріали засвідчують, що парафіяльні священики походили переважно з духовного стану, рідше – з дрібної шляхти і міщан. Наприклад, парох села Горинка Кременецького повіту Іван Струминський народився в сім'ї греко-уніатського священика Стефана Струминського [12, арк. 16–17]. У першій чверті XIX ст. настоятелі храмів у селах Калинське і Закусили Овруцького повіту Єпіфаній Загоровський-Корчак і Дмитро Комаревич-Тарілчиц були вихідцями з місцевої дрібної шляхти [20, арк. 151–157]. Міщанське походження мали, наприклад, парафіяльні священики Дубечна (Олександр Корнілевич), Залісся (Геодосій Старкевич), Щедрогіщі (Теодор Лук'янович) Ковельського повіту, Дубровиці (Ігнатій Ненадкевич), Залешан (Петро Правосудович) Луцького повіту, Старого Горохова (Ян Абрамович) Володимир-Волинського повіту [20, арк. 193; 9, арк. 45–83; 14, арк. 15–35].

У Луцькій греко-уніатській єпархії переважали парафії, де був лише один священик, а обов'язки дяка виконував хтось з місцевих жителів. Наприклад, у Кашоградському деканаті станом на 1816 р. з 24 парафій в десяти (Підлісах, Малому Порську, Мельниці, Радошині, Козленичах, Гривятках, Мірині, Сітовичах, Троянівці та Кашові) не було церковних слуг, а дяки допомагали священику при виконанні обов'язків лише в Поворську, Яблонці та Подрижі. У деяких парафіях, крім священика, були ще й вікарій або коад'ютор, наприклад, у селах Селець, Велицьк, Кречевичі, Несухойжі, Гулевичі, Бережниця, Городище, Пісочне [6, арк. 10–52]. Подібна ситуація характерна й для інших деканатів, де на плечі священика покладалися не лише конфесійні обов'язки, а й все церковне господарство.

Якщо парафія охоплювала кілька сіл то, крім церкви чинна була ще й каплиця. Тоді церковний притч налічував кілька осіб. Так, у Пиратині і Болсунах Овруцького деканату до притчу входили адміністратор, дяк і два паламарі [9, арк. 22]. В разі, якщо місцевий священик був літньою людиною або мав погане здоров'я, душпастирські обов'язки допомагали йому виконувати коад'ютор або вікарій. За це вони отримували третину доходів парафії. Священики завжди прагнули, щоб їхніми помічниками були родичі: тоді про розподіл прибутків парафії вже не йшлося. Згодом хтось із родини успадковував парафію. Таким чином народжувалися цілі священицькі династії. Наприклад, у Клочках Овруцького деканату місцевий священик Василь Кулаковський передав парафію своєму синові Яну Кулаковському, який став правити тут

з 1818 р. [14, арк. 18]. У селі Повічі Ратнівського деканату у 1826 р. настоятелем місцевого храму Архистратига Михаїла був Олександр Борковський, а його син Семен – коад’ютором [19, арк. 91].

Інколи у парафії обов’язки душпастиря та нагляд за збереженням церковного фондушу покладалися на тимчасового священика – адміністратора. Наприклад, у Закусилах Ксаверівського деканату обставини склалися так, що з 1794 р. на парафії перебували почергово адміністратори Ян Виказанський, Петро Затурський, Никифор Клепацький. Лише у документах за 1818 р. Никифор Клепацький зазначений як парафіяльний священик [20, арк. 157]. Подібна ситуація була і в селі Великий Порськ Кашоградського деканату, де документи упродовж 1800–1819 рр. називають лише адміністраторів: Яна Чайковського (парафіяльного священика з Велицька), Євстахія Бендовського (парафіяльного священика з Малого Порська) та Микиту Моргаєвського [15, арк. 3; 16, арк. 23]. Перебування адміністратора на парафії, як правило, приводило до недобросовісного виконання душпастирських обов’язків, занепаду плебанії і всього церковного майна, оскільки священик-адміністратор, відчуваючи себе тимчасовим господарем, не надто переймався справами, особливо, коли він ще й мав свою парафію. Інколи зайнятість адміністратора чи його небажання добросовісно виконувати свої функції у другій парафії приводили до того, що місцеві парафіяни скаржилися на нього до консисторії, як це було у селі Воротнів Луцького повіту у 1816 р. [13, арк. 84–85].

Для того, щоб отримати парафію, молоді кандидати на священницький сан деякий час служили в каплиці місцевого поміщика, щоб заслужити рекомендацію – презенту (письмовий дозвіл колятора на вакантну парафію). У презенті зазначалося, яким майном та пільгами користуватиметься парох [27, с. 323]. Без цієї рекомендації, яка направлялася до архієрея, він не мав права бути рукопокладеним на священика. Для того, щоб бути рукопокладеними, майбутні священики повинні були внести до єпархіальної скарбниці гроші за різного роду документи. Спочатку викупувався консекс – документ, що дозволяв подавати прохання про презенту, далі – свідоцтво про рукопокладення. Лише тоді священик отримував грамоту на парафію. Ці грамоти були двох видів. Інсталяційна грамота (дуже дорога) давала право довічно управляти парафією. Ті священики, які не мали змоги придбати цю грамоту, купували дешевшу – адміністраційну, яка дозволяла правити в парафії протягом трьох років. Коли термін закінчувався, необхідно було платити за поновлення повноважень аж до того часу, доки священик не зібрав кошти для купівлі інсталяційної грамоти [23, с. 288]. Крім того, в Греко-уніатській церкві від претендентів на священництво вимагалася клятва єпархіальному начальству, що вони не замішані у бійках, не крали, не ходили на вечорниці, не пиячили, не зналися зі злодіями, не

підхопили венеричну хворобу (“французьку заразу”) і таке інше [27, с. 24], тобто клятва про дотримання норм моралі.

Майже усі греко-уніатські парафіяльні священники мали сім’ї – дружину, п’ятеро–шестеро дітей. Одружувалися вони, як правило, напередодні рукопокладення. За дружин намагалися брати священницьких дочок, які мали достатньо велике придане, щоб його вистачило на рукопокладення і купівлю всіх необхідних документів.

Місце дяка, паламаря, читця псалтиря займали в парафії, як правило, родичі священника (брати, зяті, сини). Так, у 1825 р. у Михайлівці Овруцького повіту місцевий дяк приходився рідним братом священнику [19, арк. 45 зв.]. Наприкінці XVIII – упродовж першої третини XIX ст. функції псаломщика у Пречистенській церкві Каменя-Каширського виконував брат священника Йосипа Сезонтовича Павло [15, арк. 14]. У 1830 р. функції дяка у Вигові Овруцького повіту виконував син парафіяльного священника Євстафія Шавловича [20, арк. 157].

З часу приєднання Волині, Київщини і Поділля до Російської імперії висвячення на унійних священників уповільнилося. На початку XIX ст. майже всі греко-уніатські парафії займали особи, що належали до старої когорти греко-уніатського духовенства, тобто ті, що навчалися і були рукопокладені у 70–80-х рр. XVIII ст. З відновленням Луцької унійної єпархії, не дивлячись на значну кількість “безмісних” священників (тих, які після “переосвячення” церкви на православ’я, залишилися без парафії), висвячення нових служителів церкви продовжилось. Наприклад, за першу третину XIX ст. у Ксаверівському деканаті було висвячено щонайменше 8 священників, Овруцькому – 5, Виговському і Черняхівському – по 2, Житомирському і Ратнівському – по 1, Олицькому – 6, Кашоградському – 23 [2; 6; 7; 8; 14; 16; 19; 20; 17; 15]. Ці священники були рукопокладені луцькими єпископами Стефаном Левинським та Григорієм Кохановичем, митрополитом Йосифом Булгаком, жидичинським архимандритом та луцьким суфраганом Флоріаном Корсаком [25, с. 169]. Про те, що висвячення нових священників Унійної церкви, як свідчення живучості цієї Церкви, турбувало православне духовенство, свідчить рапорт волинського православного єпископа Стефана до Синоду за 1819 р. У ньому він зазначав, що для Луцької греко-уніатської єпархії єпископом Яковом Мартусевичем і митрополитом Йосифом Булгаком було рукопокладено близько 90 осіб [22, л. 10 об.]. Загалом до 1826 р. у Луцькій єпархії було висвячено 252 священники, з яких 179 – для парафій Волинської губернії, 52 – для Київської і 21 – Подільської [28, с. 262].

За рівнем освіти парафіяльне духовенство можна розділити на дві категорії: ті, що отримали лише домашню освіту, і ті, що навчалися в монастирських школах і семінаріях. До перших можна віднести, наприклад, парафіяльних священників з Васькович, Гошева, Черепіна, Клочок Овруцького повіту, які виконували душпастирські обов’язки упродовж

1807–1818 рр. [20; 9; 14]. Греко-уніатські священники отримували загальну освіту у школі отців-піарів у Любешові, у школах при василіанських монастирях у Володимирі, Бресті, Овручі, Почаєві, Олиці, Белзі, Острозі [29, с. 38].

Духовну освіту кандидати у священники здобували в семінаріях василіан у Житомирі, Радомишлі, Холмі, Луцьку, Кам’янці-Подільському і Володимирі-Волинському [26, с. 22]. Маючи крашу освіти, греко-уніатські священники могли претендувати на вищі духовні посади. Так, випускник Холмської єпархіальної семінарії Теодор Полухович був суррогатом Ковельським і Володимирським, Теодор Старкевич – віце-деканом і адміністратором Ратнівського деканату, а Олександр Борковський – екзаменатором Ратнівського деканату [12, арк. 16–17].

Узагальнений портрет унійного священника першої третини XIX ст. можна скласти на підставі актів візитацій та інших архівних матеріалів. Нами були складені біографи частини греко-уніатського парафіяльного духовенства, з яких випливає, що з 51 священника домашню освіту мали 6 священників, в монастирських або світських школах вчилися – 32, духовних семінаріях – 13. Функції парафіяльного священника виконували 34, адміністратора – 11, коад’ютора – 6 осіб. Середній вік парафіяльного духовенства на момент візитації 1800 р. становив 35–50 років. Майже всі священники походили з духовного стану. Зрозуміло, що представлені тут відомості відображають лише певні риси узагальненого образу священника Луцької унійної єпархії.

Для матеріального забезпечення парафій місцеві землевласники виділяли фондуші: орну землю, городи, сіножаті тощо. Розміри фондушів обов’язково зазначалися в актах візитацій. Наприклад, фондуш церкви села Сітовичі Ковельського повіту складався з городу, на якому можна було засіяти три корці зерна, орного поля на дванадцять корців і луків на двадцять п’ять косарів [4, арк. 38]. Священик у селі Пісочне мав поле на тридцять п’ять корців і луки на двадцять косарів [4, арк. 73]. До фондушу Різдвогородичної церкви села Поворськ входив город на один корець, орна земля на двадцять два корці і луки на тридцять п’ять косарів [2, арк. 25].

За нашими підрахунками, кожен парафіяльний священник міг зібрати з фондушевої землі в середньому 6–14 центнерів зерна. Цього вистачало на рік сім’ї з 2–3 осіб. Оскільки священницькі сім’ї були багатодітними, то такий урожай для них був мізерним, отже розміри фондушів не забезпечували належного матеріального становища священника і його сім’ї.

На фондушевих землях, як правило, знаходилась хата і господарські будівлі місцевого священника (плебанія). Ці будівлі мало чим відрізнялися від селянських. Так, за візитацією 1800 р. священник у Великому Порську Кашогородського деканату мешкав у курній хаті, до якої були прибудовані сіни і комора, а з господарських споруд мав лише старий

хлів. Натомість заможним можна вважати священика з Велицька того ж деканату, якому належала “біла” хата разом з пекарнею, двома комо-рами, двома стодами, хлівом і сараєм [2, арк. 35, 61].

Грошовий фондуш церков був мізерним у порівнянні з василіанськими монастирями. Згідно з відомістю про капітальні суми білого і чорного духовенства усіх чотирьох унійних єпархій (Луцької, Віленської, Брестської та архієпископства Полоцького) за 1822 р., біле духовенство мало всього 53 260 рублів сріблом фондушевих грошей, з яких отримувало відсотки, тоді як у василіан налічувалось 296 416 рублів [33, с. 132].

Отримуючи від колятора презенту – право зайняти вакантну парафію – священик отримував і церковний фондуш. Поля, городи, луги не переходили у його власність, як і усі будівлі у плебанії – священицькій садибі. Лише з часом, після багатьох років служби, парох міг назбирати коштів і побудувати чи придбати власну хату та земельний наділ.

Додаткові доходи парохі отримували за наданням треб. Платня за треби не могла бути довільною. Так, Якуб Теодорович, коли у 1805 р. призначався на парафію села Дідковичі Овруцького повіту, дав розписку деканові, що за шлюб він братиме один рубль, за поховання дорослої особи – два, дитини – один, хрещення – половину рубля. Насправді ж за поховання він брав 7 рублів або вимагав теличку чи лоша. Якщо ж люди не погоджувалися на ці умови, то він відмовлявся відправляти панахиду. Крім того, священик часто виконував функції нотаріуса, підтверджуючи письмово позики грошей. За цю послугу він також брав платню – один рубль [11, арк. 5].

З початком масового навернення уніатів на православ'я наприкінці XVIII ст. і “переосвяченням” церков греко-уніатських священиків виселяли з плебаній і віддавати їх православним священикам. Якщо плебанія була збудована коштом унійного пароха, то йому виплачували певну компенсацію. В іншому випадку греко-уніатському священику наказували в тримісячний строк звільнити помешкання [18, арк. 34].

Між греко-уніатськими і православними священиками точилися гострі суперечки з приводу землі та будівель, оскільки православні священики інколи силою відбирали їх. Так було, наприклад, у селі Чернявка Липовецького повіту Подільської губернії, де православний священик Андрій Левицький у 1796 р. відібрав землю в унійного священика Йосипа Коптаржевського. Подібні випадки розглядалися депутатами православних консисторій, які отримали спеціальну інструкцію про порядок та умови передачі майна греко-уніатським священиком православному. Зокрема, зазначалося, що у випадку, коли плебанія і всі господарські споруди були збудовані за кошти місцевих парафіян, то греко-уніатський священик мав звільнити їх без жодних умов і компенсацій. Окремо йшлося про земельний фондуш церкви. Він також передавався православному священику. У випадку, коли греко-уніат-

ський священник обробив і засіяв поле вже після того, як церква була навернена на православ'я, весь урожай мав належати православному священику, а греко-уніатському виділялася лише невелика частина, аби вистачило на прожиття [30, с. 276].

Інкони обставини складалися так, що одну і ту ж плебанію займали відразу православний та греко-уніатський священники. Між ними доходило до конфлікту. Справа розглядалася в повітовому суді, і лише він вирішував, кому залишати хату, всі надвірні споруди і весь фондуш. Той, на чю користь було рішення суду, залишався жити в плебанії, сплативши іншому певну суму грошей [3, арк. 76]. Очевидно, що в умовах урядового тиску на Греко-уніатську церкву, її парафіяльному духовенству годі було сподіватися на позитивне рішення суду.

Траплялося й так, що греко-уніатські парафіяльні священники також терпіли свавілля місцевих поміщиків, котрі без будь-яких причин, пояснень і попереджень могли відібрати у пароха його земельний наділ – основне джерело доходу. Наприклад, 16 травня 1836 р. до луцького греко-уніатського депутата Андрія Червяковського надійшла скарга від священика про те, що в Дубнівському повіті графиня Соболевська в селі Кнерути відбрала сінокіс, а в селі Острів – земельний наділ, на якому тепер будує собі будинок [21, арк. 4–4 зв.].

У незavidному матеріальному стані опинялися “безмісні” унійні священники, тобто ті, які в результаті навернення вірних на православ'я і “переосвячення” греко-уніатських храмів залишилися без парафій та не перейшли у православну чи римо-католицьку конфесію. Їхнє правове становище в межах Російської імперії регулювалося імператорським указом від 6 вересня 1795 р. “Про приписання залишених у цих губерніях в унії монастирів і церков до єпархії Білоруської”, в якому йшлося про ліквідацію греко-уніатських єпархій [24, № 17384]. Шостий пункт указу вирішував долю “безмісних” греко-уніатських священників: вони могли виїхати на постійне місце проживання за кордон, а тим, що вирішили залишитися, призначалася пенсія у розмірі 50–100 рублів на рік.

У 1798 р. в Луцькій греко-уніатській єпархії було близько 780 “безмісних” священників [1, арк. 10]. З часом деякі з них отримали вакантні парафії або пішли служити у римо-католицькі храми. Таких, що продовжували отримувати пенсії, у 1822 р. налічувалося 242 особи (найбільше їх було на Поділлі – 98) [28, с. 266]. Як свідчать документи, обіцяні пенсії “безмісним” священикам надходили нерегулярно. Наприклад, у 1801 р. “безмісні” греко-уніатські священники Луцького повіту не отримали пенсії ще за 1798 р., а казначейство пояснювало це відсутністю поіменних списків [5, арк. 41]. Подібні випадки траплялися і в інших повітах Волинської губернії [10, арк. 1].

Навіть, якщо священники й отримували пенсії, то їх розміри були невеликими (30–50 рублів на рік, хоча законом передбачалося 50–100 ру-

блів). На таку суму прожити було важко, тому “безмісні” священники були змушені шукати додаткові доходи: прислужували в римо-католицьких костельолах, орендували у поміщиків землю і займатися хліборобством або навіть жебракували [18, арк. 9]. Перспектива залишитися без засобів до існування часто ставала причиною переходу на православ'я.

Унійні парафіяльні священники походили переважно з духовного стану; їхніми помічниками (коад'юторами і вікаріями), як правило, були родичі. Зазвичай, парафіяльні священники мали домашню освіту, окремі навчалися в монастирських школах Любешова, Володимира, Овруча, Почаєва. Духовну освіту вони отримували в семінаріях василіан у Житомирі, Радомишлі, Холмі, Луцьку, Кам'янці-Подільському і Володимирі.

Місцеві землевласники виділяли для унійних парафій фондуші, до яких входили орна земля, городи, сіножаті тощо. Розміри фондушів не забезпечували належного матеріального становища священника, робили його господарство подібним до селянського.

На початку ХІХ ст. майже всі унійні парафії займали особи, що належали до старої когорти греко-уніатського духовенства. У роки функціонування Луцької єпархії (1798–1828 рр.) висвячення греко-уніатських священників продовжувалося: до 1826 р. сан священника отримали 252 особи.

Складним було матеріальне становище і “безмісних” священників. Від уряду вони отримували незначні пенсії, які надходили нерегулярно, часто із затримкою на кілька років. Якщо вони й виплачувалися, то їх розмір не забезпечував достойного рівня життя.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.), ф. 382, оп. 2, спр. 13.
2. Держархів Волинської обл., ф. 382 оп. 2, спр. 22.
3. Держархів Волинської обл., ф. 382, оп. 2, спр. 27.
4. Держархів Волинської обл., ф. 382, оп. 2, спр. 32.
5. Держархів Волинської обл., ф. 382, оп. 2, спр. 34.
6. Держархів Волинської обл., ф. 382, оп. 2, спр. 51.
7. Держархів Волинської обл., ф. 382, оп. 2, спр. 67.
8. Держархів Волинської обл., ф. 382, оп. 2, спр. 81.
9. Держархів Волинської обл., ф. 382, оп. 2, спр. 85.
10. Держархів Волинської обл., ф. 382, оп. 2, спр. 91.
11. Держархів Волинської обл., ф. 382, оп. 2, спр. 99.
12. Держархів Волинської обл., ф. 382, оп. 2, спр. 225.
13. Держархів Волинської обл., ф. 382, оп. 2, спр. 245.
14. Держархів Волинської обл., ф. 382, оп. 2, спр. 266.
15. Держархів Волинської обл., ф. 382, оп. 2, спр. 311.
16. Держархів Волинської обл., ф. 382, оп. 2, спр. 316.

17. Держархів Волинської обл., ф. 382, оп. 2, спр. 355.
18. Держархів Волинської обл., ф. 382, оп. 2, спр. 359.
19. Держархів Волинської обл., ф. 382, оп. 2, спр. 400.
20. Держархів Волинської обл., ф. 382, оп. 2, спр. 445.
21. Державний архів Рівненської області, ф. 370, оп. 3, спр. 61.
22. Российский государственный исторический архив, ф. 796, оп. 100, д. 678.
23. Антоний, архиепископ. О греко-униатской церкви в западном крае / Антоний, архиепископ // Русский вестник, 1885. – Т. LIII. – С. 279–342.
24. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг. (в 45 т.). Т. XXIII : 1789 – 6 ноября 1796 г. – СПб : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. – 1830. – 975 с.
25. Карліна О. М. Парафії греко-католицької церкви у Волинській губернії наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. / О. М. Карліна // Релігія і церква в історії Волині : зб. наук. пр. – Кременець, 2007. – С. 161–172.
26. Крижанівський О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Кн. 3 : кінець XVI–XIX ст. / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. – К. : Либідь, 1994. – 335 с.
27. Крижанівський О. П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України / О. П. Крижанівський. – К. : Вища шк., 1991. – 127 с.
28. Лось В. Луцька єпархія у 1801–1825 рр.: майнові конфлікти уніатського та православного духовенства / В. Лось // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Коло, 2003. Вип. VII. – С. 259–269.
29. Новицкая-Ежова А. Орден василиан и его культурно-просветительская деятельность на украинско-белорусско-литовских землях Речи Посполитой / А. Новицкая-Ежова // Славяноведение. – 1996. – № 2. – С. 33–47.
30. Петренко О. Брацлавське намісництво / О. Петренко. – Вінниця : Велес, 2001. – 328 с.
31. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : моногр. / Н. Стоколос. – Рівне : РІС КСУ – ППФ “Ліста-М”. – 2003. – 480 с.
32. Хіхляч Б. До проблеми взаємовідносин католиків, уніатів та православних на Поділлі у XVIII – I-й пол. XIX ст. / Б. Хіхляч // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі : історичний досвід та аналіз тенденцій: зб. наук. пр. за результатами міжнар. наук. конф. – К., 2007. – С. 121–126.
33. Likowski E. Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku. Wydanie drugie / E. Likowski. – Warszawa : b.m.w., 1906. – Cz. II. – 311 s.